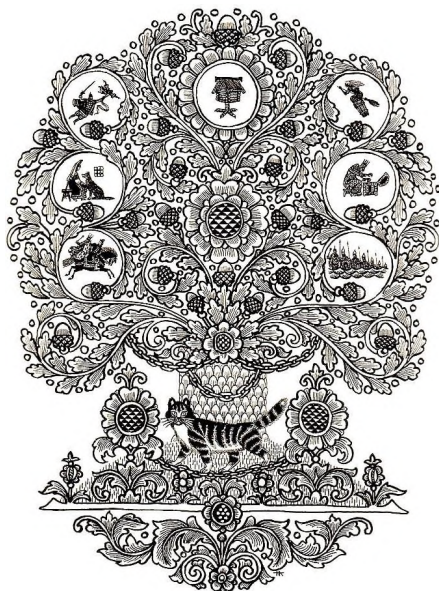

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР «ЛУКОМОР'Я»

E-ISSN 2708-4116

СТАРОЖИТНОСТІ ЛУКОМОР'Я

ЕЛЕКТРОННИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2025

№ 1 (28)

Старожитності Лукомор'я (Antiquities of Lukomorie)

Електронний історичний журнал. Заснований 2020 р. (рішення Правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, протокол № 1 від 13.03.2020 р.). Виходить 6 разів на рік.

Видання входить до переліку «Б» фахових видань України (Наказ МОН України від 26.11.2020 р. № 1471)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Савченко Віктор – д.і.н., професор, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна) – *головний редактор*

Вовчук Людмила – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна) – *заступник головного редактора*

Бажан Олег – к.і.н., ст. наук. співр., Інститут історії НАН України (Київ, Україна)

Біаджи Паоло – PhD (історія), професор, Університет Ка' Фоскарі (Венеція, Італія)

Габро Ірина – к.політ.н., доц., Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Куриляк Валентина – к.техн.н., PhD, доцент, Український гуманітарний інститут (Буча, Київська область, Україна)

Пархоменко Владислав – д.і.н., професор, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Піструїл Ігор – к.і.н., ст. наук. співр., Одеський археологічний музей (Одеса, Україна)

Сапожніков Ігор – д.і.н., ст. наук. співр., Інститут археології НАНУ (Одеса, Україна)

Сініка Віталій – к.і.н., Придністровський державний університет імені Т.Г. Шевченка (Тирасполь, Молдова)

Тельнов Микола – к.і.н., Інститут культурної спадщини Міністерства освіти, культури та досліджень Молдови (Кишинів, Молдова)

Тригуб Олександр – д.і.н., професор, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Федоренко Михайло – к.і.н., доцент, Національний університет кораблебудування імені Адмірала Макарова (Миколаїв, Україна)

Хмель Анастасія – к.і.н., доцент, Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

Вчений секретар: Олександр Смирнов

Контакти редакції: 54007, Україна, Миколаїв, а/с № 5; **E-mail:** mk.nsku@ukr.net

Офіційна адреса видання в Інтернеті: <http://www.lukomor.mosk.mkstat.net>

Старожитності Лукомор'я. 2025. № 1 (28). 270 с.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 347.782 (4) «15/16»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.1.307>

*Олександр Хорошев**

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО НАТЮРМОРТУ

Анотація: У статті надається характеристика натюрморту як жанру образотворчого мистецтва, опис, аналіз і систематизація його різних напрямків, наводяться імена видатних художників – майстрів натюрморту. Автор обґрунтовує актуальність вивчення натюрморту як жанру образотворчого мистецтва. Натюрморт, з одного боку, простий і побутовий, а з другого – дуже цікавий і багатокомпонентний жанр. Вивчення натюрморту актуальне та цікаве на будь-якому етапі розвитку європейського мистецтва, тому що натюрморт – це те, що оточує існування людини та творчо відображає навколишній простір навколо неї. Як жанр живопису він має унікальну особливість: чітко передавати дух часу, життя різних соціальних прошарків суспільства та їх оточуючий світ. Натюрморт може багато розповісти про історію того чи іншого народу, його культуру, традиції та побут.

Ключові слова: образотворче мистецтво, живопис, натюрморт, мистецтво натюрморту, бароко, напрямки натюрморту, ванітас

Вступ. Жанр натюрморту – найпоширеніший в образотворчому мистецтві та широко відомий всім шанувальникам живопису. Термін «натюрморт» походить з французької «nature morte», де «nature» перекладається як природа, натура, життя; а «morte» – як мертвий, тихий, нерухомий. Дослівний переклад терміну – мертва, застигла природа. Тобто, для того, щоб стати натюрмортом, предмети побуту необхідно розставити у певному порядку, квіти повинно зрізати та поставити в якийсь посуд, рибу виловити, дичину вполювати та розкласти на столах або прилавках тощо.

Вважається, що слово «натюрморт» вперше став використовувати Дені Дідро, маючи на увазі не стільки «мертву» природу, скільки сиру та необроблену. Тільки в 1835 р. у Тлумачному словнику Французької академії термін «натюрморт» було закріплено за певним жанром живопису. Однак ще досить довго картини цього напрямку називалися зовсім по-різному: букет квітів, сніданок, вполювана дичина, без узагальнення в єдине поняття – «натюрморт».

Актуальність заявленої теми виражається в тому, що натюрморт завжди, у всі часи свого існування відображав сучасність. Як жанр живопису він має унікальну особливість – чітко передавати дух часу, життя різних соціальних прошарків суспільства та їх оточуючий

* Хорошев Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України (Харків, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3830-4072>; e-mail: Khoroshev61@gmail.com

світ. Через «неживу природу» досліднику можливо відчутти дихання живого життя. Історія мистецтва в цілому, як і історія виникнення натюрморту зокрема, допомагає краще пізнати минуле, побачити прекрасне навіть у тому, що раніше здавалося звичайним і повсякденним. Свята Тереза Авільська, канонізована іспанська монахиня кармелітського ордену, в одній зі своїх праць написала, що Бог може увійти навіть у простий глиняний горщик. Тим самим вона підкреслила одухотвореність кожної речі, яка може стати в тому числі й частиною натюрморту. Аналізуючи витвори мистецтва, вивчаючи їх деталі, історик мовби переміщується назад, щоб краще відчутти та зрозуміти минулі епохи, побачити повсякденний побут людей очима художників минулого. Натюрморт може допомогти краще зрозуміти історію того чи іншого народу, його культуру, побут, традиції та навіть доповнити наші уявлення про окремі професії.

В основу дослідження покладено основні *принципи* історичної науки: хронологічний, порівняльний, системний і методи аналізу та синтезу матеріалу. *Наукова новизна* роботи полягає в узагальненні та спробі систематизувати процес виникнення західноєвропейського натюрморту та його окремих напрямків. Автор намагався прослідкувати специфіку розвитку жанру натюрморту як такого.

Огляд літератури. Актуальність даної теми зумовлена ще й тим, що вона залишається недостатньо вивченою істориками. Досі не існує жодної узагальнюючої історичної роботи за цим напрямком. Справа в тому, що проблеми живопису цікавлять в основному лише мистецтвознавців і педагогів освітніх установ художнього напрямку. Так, можна назвати методичні посібники за темою С. Євтих¹, Н. Лози², М. Яремківа³ й інших. В останній час з'явилися різноманітні матеріали про розвиток сучасного українського натюрморту. Серед них можна виділити п'ятитомну «Історію українського мистецтва»⁴, а також статті Вікторії Зіневич⁵, Ольги Балуги⁶ й інших. Вони стверджують, що українському натюрморту притаманні національні кольори та предметність, але водночас українське мистецтво тяжіє і до європейських традицій. Про натюрморт, його жанри та термінологію є також згадки у довідковій літературі з мистецтвознавства⁷. Окрім того проводяться конференції мистецтвознавців і педагогів за заявленою темою. Так, у травні 2020 р. в Херсоні проводилася конференція, де спеціальною проблемою було заявлено «Натюрморт – засіб формування образотворчих навичок чи засіб творчого розвитку»⁸. На ній

¹ Євтих С.Ш. Живопис натюрморту. Метод. вказівки до практичних занять. Харків, 2003. 18 с.

² Лоза Н.А. Використання символів і алегорій у створенні художнього образу композиції натюрморту: «Простір і час». Метод. рекомендації. Одеса, 2017. 73 с.

³ Яремків М.М. Композиція: творчі основи зображення: навч. посібн. для вищ. навч. закл. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 112 с.

⁴ Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI-XVIII ст. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2011. 1087 с.

⁵ Зіневич В.М. Сучасний український натюрморт: пошуки нової предметності // Соціально-гуманітарний вісник. 2018. Вип. 20/21. С. 133-134.

⁶ Балуга О. Натюрморт в українському мистецтві // Молодий вчений. 2019. № 11 (75). С. 833-834.

⁷ Дергачова Т.Г. Словник мистецьких термінів. Краматорськ, 2020. 48 с.; Олійний живопис. Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури. Львів, 2010. 138 с.; Власик М.В. Словник термінів і понять з художньої культури. Шепетівка, 2011. 58 с.

⁸ Розвиток творчої компетентності учнів мистецьких шкіл. Від традицій до інновацій: матер. Всеукр. наук.-практ. конференції. Херсон: друк. «Графіка», 2020. С. 226-375.

розглядалися історичні та культурологічні парадигми жанру натюрморту, його стилі, напрямки, течії. Але знову ж таки, конференція стосувалася проблем розвитку творчої компетентності саме учнів мистецьких шкіл. Окрему групу наукових досліджень складають праці іноземних авторів, присвячених історії натюрморту. Саме вони досить детально вивчають виникнення цього жанру, його різновиди та напрямки, особливості натюрморту в залежності від країни, де працював той чи інший художник. Однак всі вони залишаються неперекладеними українською⁹.

Виходячи з вищезазначеного, *мета роботи* полягає в аналізі та розкритті ролі натюрморту як унікального історичного документа епохи, який фіксував і зберігав найдрібніші деталі життя людей Західної Європи XVI-XVII століть. Для досягнення поставленої мети автором були сформульовані наступні *завдання*: охарактеризувати вплив історичних обставин на формування жанру натюрморту; встановити особливості деяких його напрямків; сприяти популяризації жанру натюрморту серед учнівської молоді та формуванню на його основі художнього смаку та вміння бачити і розуміти красу в мистецтві й у повсякденному житті.

Виклад основного матеріалу. Довгий час натюрморту як окремого жанру образотворчого мистецтва просто не існувало. І навіть коли він виник, в історії світового живопису цей напрямок не займав чільного місця. Натюрморт традиційно вважали «малим» жанром образотворчого мистецтва на відміну від портрета або історичного живопису. Справа в тому, що об'єктом зображення натюрморту є не людина, а предмети її побуту, що оточують її повсякденне життя. Саме з них художники складали єдину, інколи досить химерну предметно-просторову композицію. У XIV-XVI ст. живописці якщо й писали квіткові композиції, то у вигляді гірлянд. В основному квіти або букети були присутні поряд з Дівою Марією. Лілії та іриси, як символ чистоти Богоматері, неодмінно зображували художники, які писали сцену Благовіщення. Так, Сімон Мартіні (XIV ст.), Ян ван Ейк та Ганс Мемлінг (XV ст.), Тіціан (XVI ст.) та інші у своїх картинах, присвячених цій темі, зображали вази з названими квітами. А в «Благовіщенні» Леонардо да Вінчі, Сандро Ботічеллі, Філіппіно Ліпі, Чіма да Конельяно (XV ст.), Джованні Белліні, Ель Греко (XVI ст.), Мікеланджело да Караваджо (XVII ст.) та багатьох інших лілію тримає в руках Архангел Гавриїл, коли розповідає Марії про божественне приречення для неї. Однак ці квіти, або букети у вазонах, завжди були лише знаком, символом, частиною фігурної композиції, а не самостійним предметом зображення.

До цього часу не існує єдиної точки зору, коли ж саме виник перший європейський натюрморт як самостійний жанр мистецтва та хто став його творцем. Якщо брати за основу час написання, то це безумовно «Квіти у вазі» (рис. 1), створені нідерландським художником німецького походження Гансом Мемлінгом приблизно у 1485 р., які зберігаються у Мадриді в музеї Тіссена-Борнеміси. Зображення виконано на дереві маслом. У майоліковому вазоні зображено лілії, іриси й аквілегії. На перший погляд – це самостійний квітковий натюрморт. Однак ця квітова композиція має чітко виражений релігійний зміст, який має відношення до Христа та Богоматері. На вазі видно монограму, присвячену Ісусу Христу (HIS), а квіти мають пряме відношення до Диви Марії, оскільки

⁹ *Schneider Norbert*. Still Life. Taschen, 2003. 215 p.; *Ekserdjian David*. Still Life. Before Still Life. Yale University Press, 2018. 256 p.; *Koja Stephan*. Still Life: Timeless Beauty. Dresden: Hatje Cantz Verlag, 2024. 160 p.

Рис. 1. Ганс Мемлінг. «Квіти у візі» (1485)

лілії символізують її чистоту, іриси та аквілегії – символ Цариці Небесної та Святого Духу, перемоги життя над смертю. Навіть килимок, на якому стоять квіти, має зображення хреста. Тобто це не просто квітковий натюрморт – це прояв релігійного живопису. До того ж композицію було зображено на зворотному боці чоловічого портрета в маленькому триптиху, де в центрі зображено Марію з Немовлям, а з боків портрети подружжя донаторів. Цей портрет має ще й другу назву «Молитва». Тепер стає зрозумілим, до кого саме звернута ця молитва.

Натюрмортом у повному значенні цього слова все ж слід вважати роботу італійця Якопо де Барбарі, написану майже через двадцять років після Мемлінга, у 1504 р. Це «Натюрморт з куріпкою, залізними рукавицями та арбалетною стрілою» (рис. 2), що зберігається у Мюнхені. Це також зображення маслом на дереві, але тут немає ніякого релігійного підтексту. Набір предметів виглядає так, ніби він звисає з цвяха на дерев'яній стіні. У правому нижньому куті знаходиться

намальований клаптик паперу з датою та підписом художника. Тому початок XVI ст. можна вважати початком натюрмортного живопису як самостійного мистецького жанру, а «мюнхенський натюрморт» початком сучасного європейського натюрморту.

Ідея натюрмортних зображень сподобалася та найшла своє продовження в середині XVI ст. у роботах різних живописців. Так, у 1551 р. нідерландський художник Пітер Арстен пише свій «Стіл м'ясної крамниці». Тут зображено «м'ясну пишноту»: стіл просто завалено свинячими головами, сосисками, розчиненими тушами м'яса, окістами та різноманітними ковбасами. М'ясна різноманітність викликає справжнє захоплення. Вся увага глядачів прикута до цього багатства продуктів харчування. На перший погляд перед нами традиційні «лавки», які стали гімном добробуту, заможного та радісного життя. Але якщо розглядати картину більш уважно, то на задньому плані можна побачити нещасних, бідних, голодних людей, що просять милостиню і не мають ніякого відношення до буяння життя на першому плані картини. Арстен жив у часи Реформації, коли в протестантській

Рис. 2. Якопо де Барбарі. «Натюрморт з куріпкою, залізними рукавицями та арбалетною стрілою» (1504)

частині Нідерландів було відкинуто релігійний живопис. Тому художники повинні були якось пристосуватися до вимог тогочасного життя. Релігійних замовлень більше не було, церковні вітварі пішли у минуле, тому митці переходили на побутовий жанр так званих «лавок», які давали непоганий заробіток. Але не так просто було відмовитися від того, що малювали довгий час, що колись приносило прибуток. Тому елементи релігійного живопису все ж присутні на картині. Але зображено їх на другому плані, вони невеликі порівняно з першим, їх можна побачити лише при уважному розгляді. А пишний побутовий натюрморт має і другу назву: «М'ясна лавка зі Святим Сімейством, що роздає милостиню»¹⁰.

Названа картина в подібному стилі не єдина у творчому доробку Пітера Арстена. Можна назвати також «Натюрморт з Ісусом Христом у домі Марти та Марії», де на першому плані зображено величезний окіст м'яса, тарілку з хлібом, квіти у вазоні, посуд та інші побутові речі. І десь з лівого боку – маленькі людські фігурки, що зустрічають Ісуса Христа. А також картину «Христос і жінка, помічена в перелюбі», де на першому плані зображено жваву торгівлю овочами та фруктами: огірками, капустою, часником, морквою, виноградом, а десь на задньому плані змальовано Христа та грішницю.

Подібне ж зображення ми знаходимо й у великого іспанського живописця Дієго Веласкеса «Христос в домі Марфи та Марії» (близько 1620 р.) з Лондонської галереї. Фігуру Христа зображено у правому куті, на другому плані та навіть в іншій кімнаті. На першому плані служанка готує їжу біля столу, на якому в мисках лежать риба та яйця. Риба – поширений символ Христа, тобто символічної їжі. Але поряд з нею лежать часник і червоний гіркий перець, які перетворюють символічну на просту їжу звичайних людей. Як бачимо, натюрморт у подібних роботах заявив себе вже в повний голос, але повністю зробити його самостійним жанром художникам було ще дуже важко та незвично. Однак і вважати такі картини релігійними неможливо, як неможливо їх уваяти у будь-якій церкві в якості елемента релігійного поклоніння.

Все XVI ст. натюрморт завойовує своє місце у світовому живописі. Вивчаючи натюрморт і його історію, неможливо не згадати досить оригінального італійця середини XVI ст. Джузеппе Арчімбольдо. Він був придворним художником імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга. Арчімбольдо працював у досить несподіваній манері. Так, він зображував портрети за допомогою квітів, овочів, гілок дерев, фруктів тощо. Найвідоміша його робота – це портрет самого Рудольфа II у вигляді бога садів Вертумна (рис. 3)¹¹. Сам портрет і є натюрмортом. Так, торс імператора зображено за допомогою величезного гарбуза, плечі – у вигляді листя капусти, а обличчя – це чудернацьке переплетіння овочів, фруктів і квітів. Цікаво, що досить несподіваний і неоднозначний портрет не тільки не образив, але дуже сподобався Рудольфу II та став однією з перлин його колекції у Празі. Більше того, такі «складені голови» стали модними та популярними. Арчімбольдо створив у 1573 р. дуже цікавий живописний цикл «Пори року». Так, весну він зобразив як прекрасну молоду жінку, обличчя якої складено з квітів, трав і листя. Літо зображено в образі чоловіка, обличчя якого створено різноманітними овочами. Так, його ніс

¹⁰ *Schneider Norbert*. Still Life... P. 35.

¹¹ *Kaufmann Tomas*. Arcimboldo: visual jokes, natural history, and still-life painting. Chicago: University of Chicago Press, 2009. P. 4.

Рис. 3. Джузеппе Арчімбольдо. «Портрет Рудольфа II у вигляді бога садів Вертумна» (1590)

– це великий кабачок, брови – колосся з зерном, щоки – великі рожеві персики, губи – стручки гороху, а зачіска – з переплетіння спілих вишень, слив, винограду та листя. Осінь зображено у вигляді немолодого чоловіка з лисиною, яку уособлює гарбуз, вуха – у вигляді грибів, ніс – велика спіла груша і таке інше. А зиму зображено вже навіть і не людиною, а дерев'яним чудовиськом, пеньком в обрамленні осіннього листя. Ці несподівані натюрморти дуже цікаво роздивлятися та кожного разу знаходити щось нове.

Слід відзначити, що зображення пір року – одна з найважливіших тем європейського мистецтва ще з часів античності. Вічно змінювані пори року асоціювалися з ідеєю універсального порядку світу, нескінченним циклічним повторенням смерті та народження; природи, що вмирає та відроджується. Перші найвідоміші пори року в європейському мистецтві створив нідерландський художник Пітер Брейгель Старший, який першим провів паралелі між станом природи та вічним циклом людського

життя, селянськими турботами та людськими заняттями, пов'язаними із сезонами року. Брейгель начебто створив новий архетип цього сюжету. До нього художники в основному зображали весну як богиню квітів Флору, літо як богиню родючості Цереру, осінь – у вигляді веселого бога виноробства Вакха, а зиму – як старого, що грівся біля вогнища. Як бачимо, Арчімбольдо дещо порушив сталі канони та зобразив свої пори роки зовсім по-новому.

Цей художник малював також і натюрморти-обманки: зображення кошика з фруктами можна перевернути та знову ж таки побачити портрет, складений з овочів, фруктів та квітів. Стиль творів Арчімбольдо унікальний, неповторний і зовсім нехарактерний для творів XVI ст. Деякі дослідники-мистецтвознавці (Густав Хоке, Франціс Легран) навіть прослідковують окремі паралелі між творчістю Арчімбольдо і Сальвадора Далі та бачать витoki сучасного сюрреалізму – художньої течії XX ст. – саме у спадщині цього італійського художника. А сам Сальвадор Далі називав Арчімбольдо попередником і в якійсь мірі засновником сюрреалізму та людиною, що надихала його на творчість¹².

Розвиток сучасного європейського натюрморту неможливо уявити без творчого доробку Мікеланджело Караваджо – видатного італійського художника, реформатора живопису кінця XVI – початку XVII ст. Саме його «Кошик з фруктами» (рис. 4), написаний у 1596 р. теж вважається одним з перших натюрмортів у сучасному розумінні цього терміну¹³. Підкреслимо, між натюрмортами Якопо де Барбарі та Караваджо пройшло майже дев'яносто років. При цьому їх обох називають засновниками європейського натюрморту.

¹² Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 2: М-Я. Київ: ВЦ «Академія», 2007. С. 454.

¹³ Schneider Norbert. Still Life... P. 8.

Як бачимо, визначитися з першістю досить важко, а першого творця натюрморту визначають у залежності від вподобань дослідників-мистецтвознавців. Крім того, участь у цій «боротьбі» беруть музеї. Так, Стара Мюнхенська Пінакотека, яка є щасливим володарем натюрморту Якопо де Барбарі, наголошує, що саме він є першим художником, який створив натюрморт без будь-якого релігійного підтексту. В той час, як Міланська Пінакотека, природно, вважає засновником європейського натюрморту Караваджо, бо його «Кошик з фруктами» знаходиться саме в цьому музеї. Автор статті дотримується точку зору, що саме Якопо де Барбарі необхідно вважати митцем, що створив перший в Європі натюрморт, бо саме він зовсім позбавлений будь-яких релігійних асоціацій і з'явився значно раніше полотна Караваджо.

Рис. 4. Караваджо. «Кошик з фруктами» (1596)

Що ж стосується самого Караваджо, то елементи натюрморту присутні на багатьох його картинах. Це і «Юнак з кошиком фруктів», і «Лютність», де поряд з портретом зображено прекрасний букет квітів і фрукти на столі, й «Вакх», і чудовий «Натюрморт з фруктами» 1605 р. і таке інше. Але для цього художника натюрморт – лише частина композиції, а не її головна тема. Слід також підкреслити, що свої натюрморти Караваджо писав з фотографічною точністю та, вірогідно, з натури. Його фрукти та квіти земні, неідеальні: з плямками, червоточинами на яблуках, з пожухлим листям, такі, якими вони

існують у повсякденному житті. А для голландських, фламандських і більшості італійських майстрів головними в зображенні будь-якого предмету були їх довершеність, ідеальність, а зовсім не звичайна реальність з її неодмінними вадами.

Справжній розквіт натюрмортного живопису безумовно пов'язаний з творчістю нідерландських живописців. У XVI ст. Нідерланди вели довгу та виснажливу війну з Іспанією за свою незалежність. В результаті цієї війни Нідерланди розділилися на дві окремі держави. Північна частина, сім об'єднаних провінцій, звільнилася від іспанського гніту та стала протестантською Голландією. А південні землі залишилися під владою Іспанії, зберегли католицизм і стали називатися Фландрією. Їх історичний і культурний розвиток пішов різними шляхами. Так, у Фландрії католицька церква, феодалне дворянство та заможне бюргерство відігравали головну роль у житті країни та були основними замовниками мистецьких творів. Тому головними видами робіт фламандських художників стали великі за розмірами картини для палаців знаті, міських багатчів і величні вівтарі для церков. Тут писали портрети іменитих замовників, грандіозні за розмірами картини на біблейські й античні сюжети, мисливські сцени, величезні різнобарвні, життєстверджуючі натюрморти. У фламандському живописі органічно поєдналися риси італійського та іспанського мистецтва, Відродження та місцевих нідерландських традицій. Так склалося емоційне, життєстверджуюче фламандське бароко зі всією своєю ірраціональністю.

Кальвінізм же в Голландії як найсуворіша форма протестантизму не визнавав ролі духовенства. Тому у голландських художників замовниками були міські магістрати, бюргери, які прикрашали не великі палаци, а своє скромне житло та громадські будівлі. Стримані голландці відмовилися від надмірностей. Це саме їх зображували в чорному одязі, при чому і чоловіків, і жінок. Єдиною їх прикрасою були чудові, вибагливі білі коміри. Такі коміри, на думку голландців, повинні були свідчити про чистоту помислів глибоко віруючих і відданих протестантів; підкреслити їх скромність, аскетизм і раціоналізм. Голландські картини не мали великих розмірів і зображали людину, оточуючий її світ та природу. Ці полотна розміщували на стінах житлових будинків і там їх було досить багато. В основному це були натюрморти різних напрямків. А їх творці в історії мистецтва отримали назву «малих голландців»: чи то за невеликий розмір їх картин, чи то за невибагливий сюжет. Хоча вплив бароко відчувається навіть і в цих роботах. Голландські натюрморти легко впізнати та відрізнити від фламандських. Вони монохромні, не вражають погляд яскравим поєднанням фарб, вони скоріш стримані, ніж вишукані та химерні. Голландці писали на нейтрально-сірому або оливковому фоні, в одній холодній гамі кольорів при м'якому кімнатному освітленні.

Саме фламандці та голландці створили кілька напрямків натюрмарту. Серед них: квітковий натюрморт, натюрморти умовно названі «банкет», «сніданок», ванітас, «мисливський», «рибний», «учений», «розкішний», різноманітні «лавки» й інші. А в XVII ст. почалася так звана «золота доба голландського живопису». В рамках однієї статті охопити всі європейські течії та напрямки натюрмарту неможливо. Тому в даній роботі будуть розглянуті тільки квітковий, так званий «учений» натюрморти, ванітас і «сніданки».

Вважається, що першим напрямком в історії натюрмарту став саме квітковий, а його засновником називають фламандського художника Яна Брейгеля Старшого – сина Пітера Брейгеля. Саме Ян Брейгель започаткував натуралістичне зображення кожної квітки.

Відомо, що жив він в Антверпені, але часто їздив до Брюсселя, в королівські оранжереї, до яких мав доступ. Художник міг місяцями чекати, коли розквітне та чи інша квітка, щоб замалювати її з натури, а потім використовувати ці малюнки у своїх натюрмортах.

Рис. 5. Ян Брейгель-Старший. «Квіти в дерев'яній діжці» (1606)

Ян Брейгель Старший досконало опанував техніку мініатюризму, був ретельним у деталях. Букети, які створював митець, насправді в житті неможливо було скласти, бо вони поєднували квіти, які ніколи не розквітали разом. Так, тюльпани ніколи не цвітуть разом з трояндами або квітками рябчика, а нарциси ніяк не можуть зустрітися з квітами яблуні або айстрами і таке інше. Це дуже красиво, але неможливе у реальному житті, хіба що в раю, де все квітне одночасно. Художник просто нафантазував подібні букети. Так, у натюрморті 1606 р. «Квіти в дерев'яній діжці» (рис. 5) з музею мистецтв Відня зустрічаються рослини одразу трьох пір року: весни, літа й осені. Або така назва: «Натюрморт з тюльпанами, трояндами, нарцисами, гвоздиками та іншими квітами у скляній вазі». І це нікого не дивувало, такими були замовлення бюргерів, які хотіли прикрасити свої будинки, свій побут саме таким буянням фарб та квітів. І художник виконував ці замовлення, зображуючи найрізноманітніші квіти, трави, фрукти.

За визначенням натюрморт – це мертва природа. Але назвати композиції Яна Брейгеля мертвими просто неможливо! Для них скоріше підходить німецьке «*stilleben*» – тихе життя. По-перше, його квіти вічно живі та прекрасні. А по-друге, на його картинах завжди є щось живе: муха, метелик, бабка тощо. Інколи натюрморти митця пишні та величезні, а інколи – це невеликі букети у вазонах, як наприклад «Натюрморт з квітами у скляній вазі» з державного музею мистецтв Амстердама. Цікаво, що художник увійшов до історії художнього мистецтва як «Квітковий» або «Оksamитовий», бо любляв також зображувати дорогі тканини, на яких красувалися вазони з квітами.

Ян Брейгель Старший помер в Антверпені від холери у 1625 р. Справу батька продовжив та очолив його майстерню син, Ян Брейгель Молодший, який також захоплювався квітковим натюрмортом. Він часто копіював роботи батька та продавав їх за його підписом. Творам сина притаманна деяка слабкість і другорядність художньої якості відносно батька. Він більше захоплювався пейзажами, але інколи писав і самостійні натюрморти, наприклад «Квіти в позолоченій таці» з приватної колекції, «Кошик з квітами» з Метрополітен-музею Нью-Йорка, «Троянди, тюльпани, іриси та інші квіти в скляній вазі» й інші. Букети квітів в основному зображувалися у різноманітних вазонах. Це глиняні глечики, сплетені кошики, вазони з венеціанського скла та китайські фарфорові вазони. Всі вони мають різні розміри, форми та забарвлення. Однак ці посудини теж не позбавлені сенсу. Це не просто форми, це їх наповненість, доцільність: посуд як судина життя в його різноманітті.

Ідея квітового натюрморту поширилася і серед інших художників. Це й фламандець Амброзіус Босарт Старший зі своїм вишуканим «Квітковим натюрмортом» 1614 р. з музею Гетті у Лос-Анджелесі, де у плетеному кошику бувають різноманітні квіти; «Натюрмортом з квітами» 1617 р., що знаходиться в Стокгольмі; «Квітами у вазі на вікні» 1618 р. з Гааги та багато інших. На останній з названих картин натюрморт майстерно вписаний у віконний отвір і гармонійно поєднує різнокольорові квіти всіх пір року з синім небом і пейзажем за вікном. Квіти складають пишні букети та грандіозні композиції. А художник Анне Рейш у своїй роботі «Квіти в скляній вазі» зображує зовсім нездійсненну архітектурі букету. Рябчик і тюльпани так химерно вигнуті, що їх треба було б хіба що насадити на дріт. Звісно, що ніхто так не робив. Квіти, а особливо тюльпани, які коштували шалено дорого, ніхто не зривав і не поміщав у вазу. Всі ці вишукані, прекрасні букети вигадані художниками та

створені завдяки їх фантазії та численним замальовкам. До нас дійшли цілі атласи намальованих різноманітних квітів і трав.

На початку XVII ст. в Європі зріс інтерес до ботаніки та садівництва, що можна пояснити багаторазово збільшеним торговим і культурним обміном з іншими країнами та навіть континентами, у тому числі з Латинською Америкою та країнами Сходу. Багато відомих художників, зокрема, Ханс Болоньер, Амброзіус Босгарт, Рулант Саверей, зробили квіти центром своєї творчості. На їх картини був гарний попит, бо живі квіти недовговічні та дорогі, а квітковий натюрморт виключно вишукано виглядає в інтер'єрі. Цим же художникам робили замовлення на створення квіткових каталогів. Вони були необхідні для успішної торгівлі квітами та служили своєрідною рекламою для продажу квітового товару.

Так, у 1612 р. квітковий каталог містив більше ста сортів одних тільки тюльпанів. Деякі з них

оцінювалися в сотні і навіть в тисячі гульденів. Так почалася відома «тюльпанова лихоманка» або «тюльпанове безумство», коли всім хотілося мати тюльпанові цибулини або торгувати ними. Найрідкіснішими та найдорожчими з них були червоні з білими прожилками та червоно-жовті тюльпани. Цінувалися також бузкові та фіолетові з білими смужками. Саме такі зображено на картинах Амброзіуса Босгарта Старшого «Квіти у кошику» (1614 р.) з музею Гетті у Каліфорнії, «Квітковий натюрморт на вікні з дальнім пейзажем» (1620 р.) з Лувру, «Натюрморт з квітами» (1617 р.) зі Стокгольму, «Натюрморт з квітами» з Мюнхенської Пінакотеки та багато інших. Знаходимо такі рідкісні тюльпани в натюрморті Руланта Саверея «Натюрморт з квітів та двома ящірками» (1603 р.) з Утрехта, а особливо багато цього «тюльпанового безумства» в роботах Ханса Болоньера – фахівця квітового, а особливо тюльпанового натюрмарту з Харлема та багатьох, багатьох інших. На початку XVII ст. тюльпани стали втілюючою багатієм і символом високого статусу

Рис. 6. Якоб де Гейн. «Ванітас» (1603)

бюргерства. З'явилися навіть портрети з квіткою тюльпана або навіть його цибулиною, які символізували багатства та швидкоплинності життя. Наприклад, «Парний сімейний портрет» (1609 р.) Міхеля Міревелта, де чоловік тримає в одній руці квітку тюльпана, а в іншій – його цибулину або гаазький «Портрет дами» невідомого голландського художника, де зображено жінку в дорогій сукні, що тримає в лівій руці тюльпан, а права її рука лежить на черепі.

Слід відзначити, що череп стане невід'ємною частиною багатьох натюрмортів XVII ст. Це пов'язано з тим, що в образотворчому мистецтві було прийнято в алегоричній формі показувати швидкоплинність життя та неминучість його кінця. Так і з'явилися натюрморти у жанрі «vanitas» (ванітас), де на картинах часто зображували людський череп та кістки¹⁴. Вважається, що відправною точкою стала картина Якоба де Гейна Молодшого 1603 р. «Vanitas» (рис. 6), де центральне місце й зайняв людський череп. Ця робота стала визначальним фактором для назви жанру – ванітас. У перекладі з латини це означає «метушня, марносластво». Слово сходить до біблійного вірша Еклезіяста: «Vanitas vanitatum omnia vanitas» – «Наймарніша марнота, марнота усе».

Картини цього жанру призначалися для нагадування про швидкоплинність життя, марності задоволень та неминучість смерті. Тому на цих полотнах зображувалися такі символи як череп, догораюча або погасла свічка (символ смерті), дим, пісочні та механічні годинники (символ швидкоплинності часу) тощо. У жанрі ванітас працювали художники: Віллем Клас Геда, Балтазар ван дер Аст, Ян ван Гейсум, Віллем Калф та багато інших.

Як приклад, можна розглянути роботу голландського майстра Пітера Класа «Ванітас і Спінаріо» 1629 р. з Амстердаму. Спінаріо – це італійський термін, що перекладається як хлопчик, що витягає скалку. На картині зображено кабінет чоловіка, з його улюбленим кріслом, де він провів, мабуть, не одну годину, займаючись улюбленими справами: читанням книг, малюванням, складанням віршів, грі на скрипці тощо. Але череп і кістки, погасла свічка в пустому свічникові показують, що хазяїн всіх цих речей помер. Залишилися тільки товсті томи книг, музичні інструменти, ноти, келих для вина, мармурова статуетка хлопчика, що витягає скалку з лівої ноги тощо. Тобто картина містить набір речей і предметів, які символізують неминучість смерті, скороминущість і марність земних вподобань та задоволень. Картина немов закликає свого глядача замислитися про смерть, про те, що життя швидкоплинне та коротке, а тому не варто витратити його на скороминущі радощі та шкідливі звички. Полотно має і другу назву «Тлінність», що говорить сама за себе.

Пітер Клас добре розумів, що й сам він смертний, як і все людство. Тому в нього з'являється ще одна картина «Натюрморт з автопортретом в скляній кулі» (1628 р., Нюрнберг). Це зовсім нетрадиційний портрет, ми навіть практично не бачимо обличчя художника через скло. Але на полотні присутні всі атрибути ванітас: череп, згасла свічка, перекинутий келих, годинник. Гаслом цієї роботи, як і всіх ванітас, можна вважати «memento mori» – пам'ятай про смерть. Але скрипку, книгу, перо для письма, мольберт художника, можна трактувати й оптимістично: «Життя коротке, а мистецтво вічне». Моторошну і одночасно барвисту алегорію зобразив іспанський художник Хуан де Вальдес

¹⁴ Schneider Norbert. Still Life... P. 76–87.

Леаль у своєму ванітас «В одну мить» (між 1670-1672 рр.). Це сцена триумфу Смерті в тлінному людському світі, коли вона виходить з косою на свої страшні жнива. Кістлявими ногами Смерть зневажає земну кулю та миттєво гасить свічку життя будь-кого зі смертних. Отже, натюрморти в жанрі ванітас були важливими моральними уроками для людей свого часу. Вони вимагали не просто роздивлятися намальоване, але й поміркувати про тлінність буття, про сенс свого життя тощо. На такі натюрморти не просто дивилися, їх читали, розгадуючи всі алегорії та приховані смисли.

Рис. 7. Любен Божен «Натюрморт з шаховою дошкою» (близько 1630)

Близьким до ванітас був так званий «учений» натюрморт¹⁵. Інколи їх просто неможливо розрізнити. Його батьківщиною вважають університетське місто Лейден. Цей напрямок натюрморту вважався надбанням інтелектуалів. Щоб осмислити подібні картини, глядач був повинен мати певний рівень освіти, щоб зрозуміти, наприклад, натяки на біблійні сюжети або зрозуміти символізм тих чи інших творів. Для «ученого» натюрморту характерно використання спецефектів своєї епохи, оптичних обманів тощо. Одним з яскравих прикладів такого жанру натюрморту є робота француза Любена Божена «Натюрморт з шаховою дошкою» (близько 1630 р.) (рис. 7), що зберігається у Луврі. Існує

¹⁵ Raupp Hans-Joachim. *Stilleben und Tierstücke*. LIT Verlag Münster, 1995. P. 238.

багато трактувань змісту цієї роботи: від релігійного до алегоричного, де у зображених предметах вбачають п'ять людських органів чуття: зір, слух, нюх, дотик і смак. Інколи кажуть, що картина – це таємне послання художника у майбутнє. А деякі мистецтвознавці трактують його просто як звичайний натюрморт з простим набором предметів: келих з вином, хліб, квіти у вазоні, шахова дошка, дзеркало й інші. Як бачимо, і через майже чотириста років зашифровані смисли полотна так і залишилися нерозгаданими. А ось «Натюрморт з атрибутами мистецтва» (1766 р.) французького художника Жана Батиста Шардена більш зрозумілий. Мистецтво тут представлене у вигляді скульптури Меркурія, палітри та пензлів художника, креслень архітектора, товстих книжкових фоліантів, в яких творча людина може знайти собі цікаву тему для відображення.

Робота фламандця Карстіана Люїкса «Алегорія Карла I Англійського та Генрієти Французької» (1670 р.) з Бермінгемського художнього музею Великої Британії якраз і поєднує жанр «ученого» натюрморту та ванітас. На дорогій блакитній атласній тканині – напіврозкрита книга, де у розвороті зображені портрети короля Карла I та його дружини. А поряд знаходиться досить дивна фігура хлопчика, який тримає мильні бульбашки, які завжди символізують раптову смерть. Одрозуміється крилатий вислів: «Homo bulla» – людина є бульбашкою. Все стає зрозумілим, коли згадаємо, що в 1649 р. Карлу I під час Англійської революції було відтято голову. Перед нами монарх, який з вершини влади опинився на ешафоті як звичайний злочинець. А якщо придивитись більш уважно, то можна побачити і дещо прихований людський череп, правда у перевернутому до глядачів, незвичному ракурсі. Тому означене полотно можна вважати і «ученим» натюрмортом, і ванітас одночасно. На картині зображено ще дуже багато різних предметів-символів, які можна довго й уважно роздивлятися та розшифровувати приховані в них смисли.

Європейську популярність у свій час саме через «учені» натюрморти отримав також італійський музикант і художник Еварісто Баскеніс, який подав прекрасний приклад спеціалізації саме у цьому жанрі. Так, його «Натюрморт з музичними інструментами та статуеткою у класичному стилі», з одного боку, взірєць неперевершеного за якістю зображення музичних інструментів, особливо відполірованих струнних, а з іншого – зображення музичних інструментів традиційно мало символічне значення: воно було обов'язковим атрибутом алегорії п'яťох органів чуття, зокрема слуху. Або полотно цього ж майстра з довгою назвою «Спінет, мандоліна, лютні, торба, скрипка, гітара, арфа, ебонітова скринька та музичні манускрипти на столі з драпіруванням в інтер'єрі» з приватної колекції. Зображені художником музичні інструменти та ноти завжди були найбільш яскравими символами швидкоплинності часу та навіть людського життя. Звуки музики відлунували і їх більше немає, вони замовкли мов померли. Як бачимо, і тут можна простежити вплив жанру ванітас. Це ще раз доводить деяку неприродність і схематичність поділу натюрмортів на окремі напрямки. Всі вони в тій чи іншій мірі пов'язані між собою. Тим цікавіше систематизувати їх і намагатися розподілити за жанрами та течіями.

Окрему групу натюрмортів складають так звані «сніданки» або «десерти». Їх батьківщиною вважають голландське місто Гарлем¹⁶. Майстри зображували прості та звичні для голландського побуту предмети чи продукти: сири, фрукти, рибу, сервіровані в

¹⁶ Hochstrasser Julie Berger. Still Life and Trade in the Dutch Golden Age. Yale University Press, 2007. P. 112.

олов'яному посуді; келихи з пивом або вином тощо. Одним з неперевершених майстрів цього жанру був Пітер Клас, який зображував на полотні невелику кількість предметів, створюючи тим самим ілюзію скромної трапези на одну особу. Складається враження, що хтось щойно відійшов від накритого столу й ось-ось повернеться назад. Натюрморти Класа відрізняються ще й тим, що демонстрували об'ємне зображення, гру світла на предметах, відблиски, сріблястий тон тощо. Його пензлю також належали «Натюрморт з кубком та устрицями», «Натюрморт з оселедцем, вином та хлібом» (1647 р.), «Сніданок з рибою» (1653 р.) та інші. Практично на всіх них присутні особливі келихи – ремери. Це масивні скляні келихи зеленуватого кольору, з круглою верхньою частиною та довгою порожньою ніжкою, на якій були наліпки у вигляді ягід малини, крапель, бородавок та навіть жіночих грудей. Ці наліпки були потрібні для того, щоб келих гарно тримався та не прослизав у руці. Пили пива та вина в ті часи багато, а їли руками жирну їжу. Скляні вироби дуже слизькі, їх легко випустити та розбити. До того ж скло коштувало недешево, тож і були створені подібні наліпки. До речі, зображення скляного посуду на картинах символізувало достаток родини, а розбитий ремер – був символом крижкості людського життя та неминучості смерті. Перевернуті або розбиті скляні келихи дуже часто зустрічаються на полотнах Віллема Клас Хеди. Як бачимо, навіть в «сніданках» просліджуються філософські мотиви й атрибути натюрмортів «ванітас».

Рис. 8. Пітер Клас. «Натюрморт з крабом» (1643)

З часом стан Голландії як багатой та процвітаючої країни, яка відправляла свої кораблі у всі кутки світу та привозила дивовижні товари, позначився і на мистецтві.

Спочатку на картинах змінився посуд: олов'яні миски змінив вишуканий срібний і позолочений посуд. Художники стали зображати перламутрові кубки з раковин наутілу, що коштували нечувано дорого, дорогий китайський фарфор, високі тонкі скляні келихи з вином, вишукані солодощі тощо. На натюрмортах з'явилися краби, омари, креветки, устриці, виноград, оливки й інші делікатеси. Наприклад, «Натюрморт з турецьким пирогом та індичкою» (1627 р.), «Натюрморт з кубком та устрицями», «Натюрморт з ремером і срібною тацею» (1632 р.), «Натюрморт з крабом» (1643 р.) того ж Пітера Класа (рис. 8), де присутнє все перелічене, а також недочищений лимон зі спіралью обрізаною скоринкою, який присутній на більшості картин жанру «сніданку». Лимони в той час – дуже дорогі та рідкісні фрукти, символ достатку та високого статусу його покупця. А з іншого боку лимон був символом обману та навіть зради: красивий зовні, але кислий всередині, тобто очікуєш одне, а отримуєш зовсім інше. Не менш вишукані роботи знаходимо й у Віллема Класа Хеди «Натюрморт з лобстерами» (між 1650 та 1659 рр.) та його сина Геретта Віллемса Хеди «Натюрморт з кубком наутілу» (біля 1645 р.), «Натюрморт з шинкою» (1650 р.) й інші. Окіст, шинка, вино, устриці, лобстери, персики на цих полотнах символізували земні тілесні насолоди. Зображення устриць мало еротичний підтекст, бо вважалося, що богиня кохання Венера народилася саме з морської раковини.

Основним призначенням таких натюрмортів було радувати очі їх власників, підкреслювати їх матеріальні статки, прикрашати собою приміщення, тому «сніданки» з часом стають все більше вишуканими та декоративними. Кожен художник прагнув вносити у свої творіння якісь смисли, наповнювати їх символами. Однак практично кожний голландський художник працював у вузькій ніші тем зображень, іноді роками зображуючи приблизно одне й теж. Так простіше було налагодити продаж картин покупцям, а також боротися з конкуренцією, яка в ті часи була дуже жорсткою. Тому так схожі натюрморти художників: «Накритий стіл» (1611 р.) Ніколаеса Гілліса, «Натюрморт» Рулофа Кутса, «Натюрморт з фруктами, горіхами та сиром» (1633 р.) Флоріса ван Дейка або «Натюрморт» Флоріса ван Схотена й інших.

На цих роботах предмети на столі розставлено майже у шаховому порядку, а зображено їх так, якби ми дивилися на них зверху. Саме це дозволяє роздивитися все: від неодмінної піраміди з сирами до горіхових шкарлупок. На «сніданках» край намальованого столу завжди розташований паралельно краю картини. Завжди стіл накритий скатертиною з обов'язково квадратними слідами розгладжування під особливим пресом. На скатертині розташовані тарілки, кубки з вином або пивом, хліб, різноманітна їжа і практично завжди ніж, покладений на краю столу та направлений ручкою на глядача. Саме завдяки цьому прийому художники демонстрували глибину картини та мовби запрошували глядачів всередину самого полотна. На всіх цих картинах – умовний темний фон, повторюється світло, композиція, освітлення. Всі ці «сніданки» повинні були бути відомими та дещо нереальними. Це було щось на зразок сучасних вітрин магазинів, де все красиво розкладено та розставлено. Це не реальний сніданок кожного голландця, а те, що він хотів би мати на своєму столі. По суті картини голландських художників – це стилізація на тему знайомих предметів, які звично сусідять на картинах. Все, що намальовано, повинно бути ідеальним, незіпсованим і дорогим. Тому на «сніданках» писали недешевий сирій хліб, який і вживали повсякденно, а дорогий білий; не простий посуд, а срібний і так далі. Зображення фактури

предметів цінилося дуже високо. Кожен предмет повинен був бути знайомим. Живописці майстерно та старанно виписували найменші деталі, зовсім не так як прийнято у сучасних художників просто кольоровою плямою намітити предмет. Справа у тому, що покупці, а це були заможні бюргери, найбільше цінували саме однаковість, і купували в свої домівки досить однотипні натюрморти. І тут художники йшли назустріч замовленням, малювали саме те, що гарно купувалось. Голландці були першими, що зацікавились простими, земними речами, тим, до чого можна доторкнутися. Вони першими перестали шукати щось велике, піднесене, побачили цікаве і красиве в простому та корисному. Манери цих художників відрізнялися, а погляд їх на речі був однаковим. Лише іноді виходило щось особливе. Так, Хендрік ван Стенвейк Молодший у своєму «Натюрморті» (між 1595 і 1640 роками) зображує не тільки вже звичний стіл, але й простір і висоту кімнати, вікно зліва, а в центрі – шафу з посудом. Але це виняток, який тільки підтверджував правило.

Умовно цей жанр натюрморту отримав назву «сніданку». Однак їжа на столі ніяк не була прив'язана до часу дня та її прийому. Це могли бути й обіди, вечери, а також і сніданки. Щоб натюрморт виглядав цікавим та живим, а не просто зображав купу різних предметів, від художника ще вимагалось ретельно продумати композицію. Тому картини «сніданків» мають якусь інтимність, мов би глядачі випадково заглянули в чийсь домівок або в чийсь життя.

Рис. 9. Клара Петерс. «Натюрморт з сиром, артишоком та черешнею» (бл. 1615 р.)

В основному художники цієї пори були чоловіками. Тому необхідно навести рідкий приклад художниці-жінки. Це фламандка Клара Петерс та її «Натюрморт з сиром,

артишоком та черешнею» (біля 1615 р.) (рис. 9). Тут все як вимагали традиція та заможні покупці: піраміда з сиром, ніж на краю столу, дорогоцінна сільничка і таке інше. Окремо треба сказати про її картини, умовно названі «десерти». Серед них: «Натюрморт з позолоченим кубком, гранатом, фарфоровим блюдом та цукерками» (1612 р.), «Натюрморт з квітами та солодошами» (1611 р.) й інші. На її полотнах зображено дорогий посуд, сухофрукти, горіхи, квіти у вишуканих вазонах, дорогі декоративні металеві блюда з цукерками та кренделями, кришталеві бокали тощо. Відображене багатство текстур і матеріалів свідчить про вміння художниці зображати будь-яку поверхню. Яскраві кольори на її картинах символізують життя та родючість, а їжа виглядає зовсім як справжня, а не намальована. Клара Петерс була незрівнянною мініатюристкою, виписуючи відображення фруктів на посуді, крихітки сиру, опалі пелюстки квітів тощо. На відміну від стриманих, монохромних голландських натюрмортів, фламандка малювала у різнобарвних кольорах та яскравому колориті.

Вишукані «десерти» зображали й іспанські художники: Хуан ван дер Амен «Натюрморт з кошиком солодошів» (1622 р.), його ж «Натюрморт з солодошами та скляними виробами» (1622 р.), Томас Епес «Натюрморт з солодошами» (перша половина XVII ст.) й інші. На них зображені зацукровані фрукти, коробочки з мармеладками, барильця з виноградним желе, вафлі, цукерки, пончики тощо. Всі ці полотна зараз знаходяться у мадридському Прадо. А свого часу вони прикрашали оселі аристократів і верхівки бюргерства та підкреслювали високий соціальний статус тих, хто міг дозволити собі купувати та куштувати такі вишукані і дорогі продукти харчування.

Прикладом незрівнянного багатства замовника стало також зображення на картинах круглих пирогів з варенням. Так, у Віллема Клас Хеди зустрічаємо полотна «Сніданок з ожинковим пирогом» (1631 р.)¹⁷ або «Чорносмородинний пиріг» (1641 р.). В такий пиріг клали ягідне варення. Це було новим і досить дорогим задоволенням. Справа в тому, що цукор для варення тільки став з'являтися в Європі та коштував дуже дорого. Голландські торгівельні компанії привозили його з Південної Америки, а в обмін на нього везли туди чорних рабів, сприяючи колонізаторству та работоргівлі. Зображення такого рідкісного пирога знаходимо й у Клари Петерс в її амбіційній композиції «Стіл зі скатертиною, сільничкою, золотою чашкою, тортом, глечиком, фарфоровою тарілкою та смаженими птахами» (1611 р.), де художниця приділила велику увагу натуралістичним деталям. Є зображення подібного чуда кулінарії й у визнаного майстра «сніданків» Пітера Класа в його «Натюрморті з турецьким пирогом та індичкою» (1627 р.) та в інших.

Слід зазначити, що подібні натюрморти були надбанням не тільки голландських і фламандських майстрів. Ідея натюрмортів з їстівними продуктами була поширена і серед інших художників. Так, тему схожих натюрмортів в Іспанії одним з перших розпочав Хуан Санчес Котан. Він працював в жанрі близькому до сніданків «бодегон» (від іспанського «bodegon» – трактир, харчівня). Він зображав звичайні продукти, що були їжею простого народу. Це «Натюрморт з айвою, капустою, динею та огірком» (близько 1600 р.) (рис. 10), «Натюрморт з птицею та фруктами» (1602 р.) й інші. На них зображено набір ізольованих один від одного предметів, інколи підвішених на тонких нитках. Всі вони писалися на

¹⁷ *Koja Stephan. Still Life... P. 78-79.*

темному фоні, на кам'яній полиці у спеціальній ніші для зберігання сирих продуктів, розташованій в іспанських домівках між дверима. Котан часто зображував іспанський артишок – улюблений овоч бідняків. Кожний зображений предмет виглядає реальним і в той же час монументальним. Для Хуана Санчеса Котана притаманна містична відчуженість від мирської метушні та піднесена суворість.

Рис. 10. Хуан Санчес Котан «Натюрморт з айвою, капустою, динею та огірком» (близько 1600 р.)

Не оминув в якійсь мірі натюрморт і великий Дієго Веласкес. Його «Жінка готує яечню» (біля 1618 р.) з Шотландської галереї не зовсім натюрморт, скоріше це жанрова картина. Тут присутні дві особи: стара жінка та підліток. Але майстерно виписані кухонні принадлежності: сковорода з яечнею, тарілки, ніж, глечики – все це майстерний натюрморт, той же «сніданок», але з простого невігядливого народного побуту. Слід підкреслити ще й те, що на передньому плані зображено красний перець-чилі – продукт досить новий, привезений з Америки, але вже доступний навіть небагатим верствам населення Іспанії.

Холодні, суворі і разом з тим прекрасні та гармонічні натюрморти Франсіско де Сурбарана не сплутаєш ні з ким. Його «Натюрморт з горщиками» (близько 1650 р.) з мадридського Прадо згрупований у симетричному порядку на одній площині. Але художник роздивлявся кожний предмет посуду окремо, виявляючи його унікальність і

самобутність. Кожна з цих посудин доповнює іншу та демонструє майстерність художника передавати їх фактуру, матеріальність і рельєфність. У цілому ж натюрморти іспанців суворіші, скупуваті та більш сухі, ніж голландські, фламандські та італійські. Однак це не завадило вважати XVII ст. найвищим підйомом живопису і в Іспанії, його «золотим століттям».

Висновки. Мистецтво натюрморту має свою історію, витоки якої походять з релігійного живопису. Довгий час натюрморт був просто частиною релігійної композиції або прикрашав квітковими гірляндами фігури Богоматері та Христа. Натюрморт міг розташовуватися на зворотному боці вівтарних образів як у випадку з Мемлінгом. Поступово в натюрморті, як і в інших жанрах образотворчого мистецтва, встановилися свої традиції, виробилися свої канони.

В якості самостійного жанру натюрморт почав формуватися у XVI–XVII ст. Його творцем можна вважати італійця Якопо де Барбарі з його «мюнхенським натюрмортом», хоча деякі науковці називають засновником Караваджо. Як окремий жанр образотворчого мистецтва натюрморт склався в творчості насамперед фламандських і голландських живописців XVII ст., яке увійшло в історію як «золота доба голландського живопису» та епоха бароко. А в подальшому саме вони вплинули на розвиток всього європейського живопису в цілому, та натюрморту зокрема. Поступово склалися й інші центри розвитку натюрморту – Німеччина, Італія, Іспанія. В історії Іспанії XVII ст. також стало «золотим століттям» і найвищим підйомом живопису. Одні натюрморти написані в реалістичній манері (квіткові, «сніданки», «десерти»), інші (ванітас, «учений») наповнені символами та філософським підтекстом. А «Натюрморт з шаховою дошкою» Любена Божена – один з найвідоміших у світі натюрмортів, що й досі інтригує прихованими у зображенні сенсами.

Натюрморт є самостійним жанром мистецтва, який своєрідно розкриває вічну тему мистецтва – тему буття людини. Саме натюрморт допомагає досліднику переміститися в світ речей, що оточував художника, побачити оточуючий простір його очима. У свою чергу натюрморт пов'язував художника з природою, життям, його проблемами та радощами. Кожна епоха дарувала своїх майстрів, а в їх творах проявлялися культурологічні ідеали часу та індивідуальність окремих живописців. Недаремно кажуть, що кожен натюрморт в якійсь мірі й автопортрет, і модель світу. Живопис у цілому, а натюрморт зокрема, спонукає пізнавати власне життя, милуватися його красою, мінливістю, швидкоплинністю та глибиною. Живописні полотна потребують зосереджено їх роздивлятися, знаходити деталі, розшифровувати алегорії, занурюватися в них. Натюрморт як жанр образотворчого мистецтва допомагає краще пізнавати європейське минуле, бачити прекрасне в тому, що раніше здавалося простим і звичайним, формувати художній смак. Предмети, зображені на полотнах XVI–XVIII ст. допомагають нам краще зрозуміти європейську історію того періоду. Так, квіткові натюрморти не тільки прикрашали домівки людей, але й були пов'язані з появою нових рослин і квітів у побуті європейців, з садівництвом і квітництвом. Фарфоровий посуд і розкішні кубки-наутілузи свідчили про мандри далекими морями й активну торгівлю з Китаєм; солодощі, зображені на багатих столах – про вирощування цукрового тростину, про колоніалізм і работоргівлю.

Інколи живопис розглядають як одну з форм розваг. Насправді ж це життєво важлива частина людського буття. Саме мистецтво надає унікальні засоби вираження дійсності,

дозволяє передати складні ідеї та навіть емоції, які не завжди можна передати словами. І натюрморт тут не є винятком. Недаремно французький філософ Блез Паскаль називав натюрморт дивним живописом, який змушує захоплюватися копіями речей, оригіналами яких в повсякденному житті зовсім не захоплюєшся.

Oleksandr Khoroshev

Certain Problems of the Emergence and Development of European Still Life

Abstract: The article provides a characteristic of still life as a genre of fine art, a description, analysis and systematization of its various directions, and gives the names of outstanding still-life masters. The author justifies the relevance of studying still life as a genre of fine art. Still life, on the one hand, is a simple and routine genre, and on the other hand it is very interesting and multi-component. It is an independent genre of art, which in its own way reveals the eternal theme of art, i.e., the theme of human existence. The study of still life is relevant and interesting at any stage of the development of European art, because still life is something that surrounds human existence and creatively reflects the surrounding space. As a genre of painting, it has a unique feature to clearly convey the spirit of the time, the life of different social strata and the world around them.

Analyzing works of art, studying their details, we can move back in time to better feel and understand past eras, to see the everyday life of people through the eyes of artists of the past. Still life can tell a lot about the history of a particular nation, its culture, way of life, traditions, and even enlarge the notion of individual professions. The objects depicted on the canvases dating back to the 17th – 18th centuries help us to better understand the European history of that period.

The purpose of this work is to analyze and reveal the role of still life as a unique historical document of the epoch, which recorded and preserved the smallest details of people's lifestyle in Western Europe in the 16th – 17th centuries.

The research is based on the root principles of the historical science, i.e., chronological, comparative, systematic as well as methods of analysis and synthesis of the material. The scientific novelty of the work lies in the generalization and attempt to systematize the process of the emergence of Western European still life and its individual directions. The author tried to trace the specifics of the development of the still life genre as such.

Keywords: fine art, painting, still life, still life art, baroque, still life directions, vanitas